

Lilia Citko

Uniwersytet w Białymstoku

STAROBIAŁORUSKI *TRISTAN*
JAKO ŹRÓDŁO DO HISTORII LEKSYKI.
WYBRANE ZAGADNIENIA Z ZAKRESU ZAPOŻYCZEŃ

Pozostające pod wpływem tradycji cerkiewnoruskiej XIV- i XV-wieczne piśmiennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak podkreślają historycy literatury, zachowywało swoją średniowieczną strukturę gatunkową i ideowo-estetyczną. Nie była ona w stanie sprostać oczekiwaniom czytelnika czasów odrodzenia. W sytuacji niedostatecznego rozwoju literatury rodzimej nowego typu ważną rolę przypadła przekładom utworów literatury zachodnioeuropejskiej, bogatej już w wiekach średnich w różnorodne formy gatunkowe (m.in. romans rycerski, nowela wierszowana, poemat epicki) i tworzonej w językach wernakularnych. W XVI wieku tłumacze w Wielkim Księstwie Litewskim podejmują wyzwanie przeszczepiania na grunt białoruski nowych gatunków. Zwykle, jak zauważa A. Brazgunow, „nie były to dosłowne tłumaczenia, lecz parafrazy, opracowania twórcze, uzupełnione materiałami o różnorodnej treści. Wstępując w interakcje z literaturą oryginalną oraz w pewnym stopniu z folklorem, dzieła przekładowe stawały się nabytkiem literatury oryginalnej”¹.

¹ A. Brazgunou, *Europejski romans historyczny i rycerski w przekładach białoruskich XV–XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2013, t. IX, s. 9.

Spośród różnych gatunków literatury przekładowej XV–XVII wieku szczególną popularność zyskał romans historyczny (o *Aleksandrze Wielkim* i zniszczeniu *Troi*, o *Attyli*) i romans rycerski (*Opowieść o Tristanie* i *Opowieść o Bowie*). Ich rozpowszechnieniu sprzyjała, niewątpliwie, obecność wątków wojenno-patriotycznych w rodzimym gatunku literatury białoruskiej – latopisie.

Opowieść o Tristanie to najbardziej reprezentatywny przykład gatunku określanego jako romans historyczny. Starobiałoruska wersja legendy o rycerzu Tristanie stanowi część rękopiśmiennego kodeksu z XVI i XVII wieku, przechowywanego w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu (sygn. BR Rkp. 94). Zabytek zawiera również inne opowieści oraz dokumenty rodzinne Uniechowskich – pierwszych właścicieli manuskryptu posiadających swoje dobra w okolicach Nowogródka na Białorusi. Rękopis otwierają przekłady dwóch średniowiecznych romansów rycerskich – opowieści o Tristanie i o Bowie z Antony, objęte wspólnym tytułem *Починаеться повесть о витезах с книг сэрбских, а звлаца о славномъ рыцэры Трысчан[е], о Анцалоте и о Бове и о иныхъ многихъ витезах доб[рыхъ]*. W tekście Kodeksu opowieść o Bowie jest jednak wyodrębniona jako *Исторыя о княжати Кэвидоне* – ojcu Bowy. Pomieszczony na kolejnych kartach rękopisu tekst to *Исторыя о Атыли короли угорьскомъ*. Opowieść o Attyli jest starobiałoruską translacją polskiego tłumaczenia *Historii spraw Atyle* Cypriana Bazylika (1574), który przełożył łacińskojęzyczny utwór węgierskiego historyka i poety Miklósa Oláha.

Szczególną wartość dla historii literatury i języka białoruskiego przedstawia *Tristan*. Wynika to z miejsca, jakie legenda o Tristanie i Izoldzie zajmuje w literaturze europejskiej, jak też z unikatowości starobiałoruskiego przekładu jako źródła. Jest to najstarszy zabytek białoruskiej literatury świeckiej, ale także jedyna zachowana słowiańska wersja tzw. „Tristana prozą”². Datowany na lata 80. XVI wieku manuskrypt zawiera tekst, który pod

² Istnieją dwie starsze wersje słowiańskiego *Tristana* napisane wierszem. Są to dwa czeskie rękopisy z 1449 i 1483 r., inspirowane niemieckimi adaptacjami mitu Tristana (gł. Eilharta z Obergu i Gotfryda ze Strasburga), por. *Аповесць пра*

względem treści jest bliski włoskojęzycznej redakcji weneckiej z XV wieku³. Według ustaleń pierwszych badaczy zabytku⁴, przekładu dokonano jednak nie bezpośrednio z protografu włoskiego, lecz ze źródła serbskiego. Dotychczas nie udało się go odnaleźć, a na medium południowosłowiańskie wskazują obecne w języku starobiałoruskiego przekładu „serbizmy” leksykalne (typu *белегъ* ‘znamię’, *нѣякъ* ‘słabo, lekko’, *племя* ‘ród’, *кружки* ‘szranki’, *отокъ* ‘wyspa’, *ведро* od serb. *јѣдро* ‘żagiel’, *част(ъ)* ‘część’), zidentyfikowane już przez A. Brücknera⁵ oraz A. Wiesiełowskiego⁶.

Opowieść o *Tristanie* zajmuje wyjątkowe miejsce wśród zabytków języka białoruskiego. Już sam gatunek utworu umożliwił jego twórcy swobodę stylistyczną i niezależnienie od archaizującej tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a to sprzyjało przenikaniu do tekstu cech żywego języka. Nasycenie utworu elementami języka mówionego tłumaczy się również tym, że *Tristan* nie jest literalnym, a raczej wolnym przekładem, formą adaptacji oryginału⁷. Świadczy o tym w znacznej mierze chociażby „odcerkiewizowana” ortografia zabytku, dopuszczająca wariantywną realizację wielu białoruskich cech fonetycznych, jak też fleksja, dokumentująca obecność regionalizmów czy słownictwo obfitujące w środki leksykalne nieznanie literaturze religijnej.

Трышчана, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, s. 41.

³ Na ten temat por. m.in. E. Sgambati, *Il Tristano Biancorusso*, “Studia Historica et Philologica” vol. XV, Sectio Slavoromanica, t. 4., Florencja 1983, s. 24–46; Z. Kipel, *Introduction*, [w:] *The Byelorussian Tristan*, translated by Zora Kipel, Volume 59, Series B, Garland Library of Medieval Literature, New York & London 1988, s. XI–XXVIII.

⁴ Rękopis poznański, zawierający m.in. powieść o *Tristanie*, został odkryty i po raz pierwszy opisany przez rosyjskiego i ukraińskiego slawistę O. Bodińskiego, por. O. M. Бодянский, *О поисках мош в Познанской публичной библиотеке*, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», Москва 1846, кн. I, s. 3–32.

⁵ A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, s. 345–391.

⁶ A. H. Веселовский, *Бѣлорускія повѣсти о Тристанѣ, Бовѣ и Аттилѣ въ Познанской рукописи конца XVI вѣка*, «Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ», т. 44, № 3, Санкт-Петербург, 1888, s. 126.

⁷ Por. m.in. E. Ф. Карский, *Белорусы...*, dz. cyt., s. 78.

Fonetyka, fleksja

Najdobitniej zjawiska **fonetyzacji ortografii**⁸ zaświadczają utrwalone w tekście *Tristana* zapisy procesów **dyspalatalizacji spółgłosek szumiących i [c]** (por. *жыли* 4, *тужыти* 5, *дружыны* 76, *ожыдаючы* 92, *стережыса* 93; *инъшые* 47, *поспешыти* 61, *забышыса* 68; *бачыль* 21, *вчыню* 23, *лечыти* 41; *защытила* 17, *щы*^m 49; *в рецэ* 2, *опецэ* 4, *ласцэ* 4, *цэрко*⁶ 92); **stwardnienia [r']** (np. *жморыль* 2, *говоры* 3, *прыятела* 3, *прыкрыто* 6, *тры* 58, *затворы*^{ta} 60, *вдарыль* 62, *прыя³нь* 67, *Хры^ста* 73, *господарына* 76); **repartycji [u] / [ɯ]**, graficznie realizowanej w postaci licznych zapisów z *в* (np. *на вми³* 5, *Трыщана вморы^{tu}* 10, *дита вме^pлое* 10, *велми вда⁴чно* 15, *не вми³ла* 17, *са втомилы* 19, *такого врожэ^hя* 30, *не вми³ль* 32, *и в^oишли* 35, *и вказала* 37, *ему вгожy* 54, *не може втечы* 71, *в темницы вкынуты* 71; *оста^oмо* 9, *пра^oда* 11, *невда⁴чно* 13, *напротыкy* 14, *д³вка* 47, *за^oтра* 80); **spółgłosek protetycznych** (np. *жв-окно* 2, *ув-одной коморе* 30, *жв-од^oно^u* коморе 38, *ув-Гурленгдэю* 19, *жв-один³* великы дом³ 71, *жв-остро^o* 80, *жв-оную цэрко^o* 92, *ув-обе⁴чы^u* палац³ 106); **akania** (por. *а^pганы* 86, 113, *гара³д³* 31, *инахо^oд^oныко^m* 27, *инахо^oд^oныку* 49, *инахо^oд^oныка* 74, *пагани^h* 118 oraz hiperyzmy stanowiące pośrednie świadectwo obecnego w języku pisarza akania: *олмарэю^o* 11, nazwy własne z *Q^uцалотом³* 61, *Пол^oмиде^ж* 29, *Q^oдрета* 52, które wielokrotnie poświadczane zostały w formach *Анцало^m*, *Паламиде^ж*, *А^oдрет^m*).

Zabytek stanowi również cenne źródło dokumentujące stan **fleksji starobiałoruskiej** z silnie zaznaczoną tendencją do przekształceń, które przybliżają poszczególne kategorie morfologiczne do współczesnego systemu, jak np. zaawansowane procesy **adverbizacji form na -uczy/-eczy, -wszy** (typu *кленучы* 15, *бегучы* 32, *несучы* 96, *идучы* [...] *и лежечы* 104, *могучы* 127; *по^uмавышы* 1, *видевшы* 6, *чу^oшы* 6, *мовившы* 43), z których

⁸ Dokładniej omówiono je w artykule L. Citko, *Starobiałoruski Tristan w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu – uwagi o języku rękopisu*, „Slavia Orientalis” 2017, t. LXVI, nr 2, s. 359–372.

⁹ Por. *альмарыя, армарыя* ‘szafa, skrzynia’, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А.І. Жураўскі, Мінск 1982, t. I, s. 142.

wykształciły się białoruskie imiesłowy przysłówkowe. Niektóre zjawiska fleksyjne, wykazując nawiązania regionalne, np. wysoka frekwencja **końcówki -mo** w 1. os. l.mn. czasu teraźniejszego / przyszłego prostego i w imperatiwie, traktowanej jako cecha południowo-zachodnich gwar białoruskich (por. *будемо* 6, *остамо* i *поведамо* 9, *остаемо* i *вешимоса* 4, *нарадимоса*, *поедьмо завтра* 13, *хочемо* 67, *понехамо*), okazały się istotne przy ustalaniu genezy zabytku, jego lokalizacji terytorialnej – miejsca powstania bądź pochodzenia tłumacza¹⁰.

Słownictwo. Zapożyczenia

Historię miłości dwojga bohaterów – Tryszczana i Izoty – autor starobiałoruskiego przekładu przedstawia na tle kultury rycerskiej, z właściwym jej kodeksem etycznym, określonym stylem życia, kultywowanymi zwyczajami (pasowanie na rycerza, turnieje) i techniką wojenną. Reguła stanu rycerskiego wymagała od rycerza pobożności, obowiązku uczestniczenia w mszy, walki za wiarę chrześcijańską. Nieodłącznym elementem życia rycerza były też szlachetne rozrywki (polowania, turnieje, gry) dające możliwość wykazania się umiejętnościami fizycznymi, jak też „cnotami rycerskimi”. Oddanie realiów i kolorytu epoki wymagało od autora przekładu zastosowania nowych środków leksykalnych, nieznanych piśmiennictwu religijnemu. Tym należy tłumaczyć nasycenie utworu z jednej strony ekspresywnymi elementami języka mówionego (aforyzmy, frazeologizmy), z drugiej zaś zapożyczeniami, służącymi do nominacji nieznanych na gruncie rodzimym desygnatów.

Dążąc do wzbogacenia narracji powieści, wzmocnienia sugestywności i ekspresji wypowiedzi, tłumacz wprowadza do jej warstwy leksykalnej liczne **aforyzmy** (por. *Чоловѣкъ не вѣдае^m, што са ему гдѣ*

¹⁰ Na podstawie analizy cech morfologicznych tekstu T. Jasińska-Socha opowiedziała się za południowo-zachodnio-białoruskim rodowodem *Tristana*, por. T. Jasińska-Socha, *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*, „Monografie Słowistyczne” 1979, nr 41, s. 107.

прыгоди^m 27; Гдѣ естѣ ненави^{cm}, та^m милости нѣтъ 76; Ништо такѣ не омылаеть, якѣ па^pсуна чоловеческа 109; Чого Бо² не хочѣтъ, ништо не можѣ^m гчыни^{mi} 98; Што са не продаѣ^m, того не може^ш купити 110 i in.), jak teŹ **związki frazeologiczne** typu: **класти у смѣхъ** ‘obracać w żart’ (але Трыцца^h ихъ тѣшыль и клать то г смѣхъ, и они са тѣшыли и дуфали г Трыщаново рыцѣрство 54); **кинутися на великую вагу** ‘rzucić wszystko na szalę’ (па^hно, то са еси кинула на великую вагу, што еси для на^c гбыла мое, чы^m бы еси мѣла ко^pмити о^mца своего 121); **кружки делити** ‘walczyć na określonej przestrzeni, placu przeznaczonym na pojedynki’ HSBM 16 181; ‘dzielić pole (walki)’ (моею га^hбою не буде^ш са фалити, тене^p познаѣ^ш с ким еси кружки делить 65); **поставити рыцѣром** ‘pasować na rycerza’ (И назавтреи Трыщан юнака поставиль рыцѣром, и былъ храбръ и великое доброти, и былъ товаришъ о^m Гкруглого стола, великое доброти 28); **пасати на рыцѣрство** ‘pasować na rycerza’ (и може^ш тамъ служити, доколе ти са буде^m ча^c паса^{mi} на рыцѣрство 18); **еждчалые рыцѣры** ‘rycerze wędrowni’ (То су^m еждчалые рыцѣры 55); **поклекнути, поклѣкнѣнути, прыклекнѣнути на колени (колене)** ‘kleknać’ (Трыцца^h покле^kнуль на колени и о²здаць фалу Господу Богу 126).

Istotnym elementem języka powieści są również zapożyczenia leksykalne, głównie polonizmy. Kwalifikowanie poszczególnych leksemów i ich znaczeń w tekście jako pożyczek polskich nie jest naturalnie kwestią bezdyskusyjną. Problemy metodologiczne, o czym piszą zarówno polscy, jak i białoruscy badacze tego zagadnienia¹¹, wynikają głównie z pokrewieństwa obu języków i związanego z tym podobieństwa strukturalnego. Może to utrudniać odróżnianie polonizmów od elementów rodzimych, np. archaizmów lub innowacji leksykalnych, będących wynikiem procesów ewolucyjnych języka białoruskiego, paralelnych do zjawisk słownikowych

¹¹ Por. m.in. A. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972, s. 6; H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996, s. 60; B. Walczak, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Pol-szczyzna północno-wschodnia*, 2, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok 1999, s. 73.

polszczyzny¹². Część wyrazów, uznanych w słownikach białoruskich¹³ jako pożyczki polskie, to w istocie leksemy odziedziczone z okresu słowiańskiej wspólnoty językowej. Dokumentują je zabytki piśmiennictwa, choć we współczesnym języku zostały utracone. Głównym argumentem przemawiającym za ogólnosłowiańską genezą takich wyrazów są ich poświadczenia na obszarze południowosłowiańskim. Problem ten można zilustrować kilkoma choćby przykładami z tekstu przekładu:

лекатися, лякатися ‘bać się, odczuwać strach; niepokoić się’ HSBM 16, Буўка 187

Не лека^uсаа королю Ма^pко, не дава^u дани, але ото^uмиса мечомъ на поли за ню^ж (9); Прошу таа дла Бога, мр^u са самъ к собъ и не лека^uсаа (63)

spol. *lękać, lękać się* ‘bać się, odczuwać strach; niepokoić się’, scs. *lęcati* ‘zastawiać sidła’, ukr. *ljakaty* ‘przerażać, straszyć’, *ljakatysja* ‘bać się, przerażać się’ – z prsł. **lękati* (> **lęcati*) od jednokrotn. czas. **lękti, lęko* ‘giąć, krzywić, wyginać, napinać’ BorSEJP 286;

(з)лякнутися ‘wystraszyć się, przerazić się’ HSBM 17 205

И быть имъ супротивныи вѣтръ, и морнары лѣклицѣа и змогалисѣа много (54); Коли Трыщан то чуль, злѣкѣса велми, што будетъ познанъ (38); И велми са злѣкѣли, боачыса га^uбы (95)

scs. *szlęsti, szlęko* ‘zgiąć, skrzywić’ BorSEJP 286;

окрутныи ‘okrutny, straszny, surowy, nieludzki, ciężki’ Буўка 225

Та^k са стало, и тая о^uкру^uнаа сме^uрть [мне прышла] (1); Ждали корола Аполо^uа и вдарыли на него и его самого, по^uмавишы, о^uкру^uне

¹² E. Smużkowa, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa 1988, przedruk [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 293–305.

¹³ Chodzi głównie o pracę: A. Буўка, *Даўня запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972.

зранили (1); *Мы оставуе^м весели, а ты вмирае^ш окру^тною смер^тью* (22);

pol. *okrutny* (od XV w.) ‘nie znający litości, srogi, nieludzki, nieubłagany’; strus. (od XIV w.) przysł. *okrutně* ‘surowo, okrutnie’, (w XVI w.) *okrutnyi* ‘srogi’, s./ch. *đkrūt* i *đkrūtan* ‘okrutny, surowy’. W związku etymologicznym z *kręty*, psł. **kręty* ‘skrecony, powyginany; obrotny, zwinny, przebiegły’, którego kontynuanty mają znaczenia odpowiadające *okrutny* (np. ros. *krutoj* ‘surowy, okrutny’) – od psł. przedrostk. **o(b)-kręti* ‘okręcić dokoła’. W pol. -*u*- zamiast oczekiwanego -*ę*- tłumaczy się wpływem stcz. (*ukrutny*) lub zachowaniem starej oboczności rdzennej samogł. **o*/**u* BorSEJP 389;

потварь ‘potwarz’ Bułyka 255; ‘fałszywe oskarżenie’ HSBM 27 262

А во вси^х мои^х люде^х нгѣтъ чоловѣка, которы^и бы могъ битиса з Бланоромъ, ани са са^м тако^о чую, бы^х са могъ ѡ^т его потвары ѡ^твести (58); *А если са ва^м види^т, гложыте миръ межы нами, а неха^и коро^л а^рлендэ^иски^и буде^т воле^и ѡ^т потвары* (65);

pol. *potwarz* ‘oszczerstwo, obmowa, bezpodstawne zarzuty’ (od XIV w.) od *potwarzyć* ‘bezpodstawnie oskarżyć, obwinić’ od prsł. **potvoriti* ‘przetworzyć, przekształcić, zmienić’; por. też s./ch. *potvòriti* ‘posądzać kogoś; obwiniać, oczerniać, spotwarzać’ BorSEJP 471.

Znaczącą liczbę pośród pożyczek udokumentowanych w *Tristanie* stanowią leksemy o genetycznie niemieckim lub łacińskim źródłosłowie, noszące jednak znamiona polskiego pośrednictwa w procesie ich zapożyczenia. Zakresy tematyczne tego typu wyrazów pozwalają wyodrębnić kilka kategorii:

I. Rzemiosło rycerskie, ekwipunek

бляха ‘pancerz z metalowych płytek’ HSBM 2 80; ‘blacha, metalowa płyta’ Bułyka 45

Трыща^и мѣшы слуха^и и шо^л г гостилницу г бляхахъ и во все^и зброи (20)

stpol. *blach* (od XIV w.) ‘pancerz’, stukr. *bljacha* ‘zbroja’ ze śrwniem. *blēch* (niem. *Blech*) ‘blacha’ BorSEJP 29;

гелмъ ‘helm’ HSBM 6 259, Bułyka 81

Трыца^н рекъ: „Да^чте ми гелмъ”. И дали ему добры^и гелмъ (20);

Трыца^н прыступилъ и талъ его велики^и гдаром по гелму (32);

Рыцеры, гзложы гелмъ на голову и руба^имоса (119)

pol. *helm* (niem. *Helm*) ‘ochronne okrycie głowy, zwykle metalowe’ SWO;

рыцэръ ‘rycerz’ Bułyka 291

Король зна^т брата своего велми доброго рыцэра (9); А г мое д̄ни не

видель есми л̄гпшод̄ рыцэра, а коли до^чде^т л̄г^т, буде^т великое

доброти (20); И в тые д̄ни прыехали три рыцэры ω^т ГДкруглого

Стола корола А^ртигша (26); И дивлюса, якъ смеешь ω^бцовати

з люд̄ми добрыми, бо еси негоде^и з рыцэры ω^бцовати (47); И н̄тъ

того рыцэра, которы^и бы по^дналъ толко муки д̄ла м̄сти, колко

Трыцанъ (69); Рыцеры, гзложы гелмъ на голову и руба^имоса (119)

pol. *rycerz* (od XIV w.) ‘wojownik stanu szlacheckiego, szlachcic’, w stp. też ‘żołnierz, wojownik; goniec’, stcz. *rytieř*, zapożyczenie ze śrwniem. *rit(t)er* ‘rycerz’, pierwotnie ‘jeździec’ (od *reiten* ‘jeździć konno’), prawdopodobnie za pośrednictwem czeskim BorSEJP 529;

турнаи ‘turniej’ Bułyka 328

И прышли гв О^рленьдыю д̄ла оное панъны, которая м̄гла заму^ж

ити, и д̄ла того велела кликати на турна^и (26); А Трыцанъ за^вжды

м̄гль на сэры и мысли^т, якъ в то^и друго^и турнаи м̄гль бы са

з ни^и распавити, с ты^и рыцэро^и с чо^рным цыто^и и з двема мечы

(29); П̄не, поведа^и ми ω Паламидежу – ω^и ли добыль турна^и? (36);

Трыца^н вс̄гль ωпа^т на конь и поеха^т по турнаю, велико чудо чынычы

направо и налево (127)

pol. *turniej* (śrwniem. *turnei*) ‘w średniowieczu: zawody rycerskie, walka (piesza lub konna) prowadzona według określonych zasad’ SWO;

шырмеръство ‘walka, zmaganie się’

Кроль ре^к: „Почтены^л витезю Трыщане! По шы^рмеръству есми тебе по³наль и проси^л есми Бога, абыхъ не вме^р наглою смертью о^м жестоки^х вда^рцовъ твои^х и о^м острого меча твое^ѡ” (112)

pol. *szermierstwo* ‘szermierka’, przen. ‘walka, zmaganie się; spór, polemika’ SJP. Por. też *szyrm* ‘obycie towarzyskie, ogłada, polotr’, też ‘cięcie, cios, uderzenie’ (niem. *schirmen* ‘chronić, zasłaniać; fechtować się’) SJP;

фрезь, фризь ‘ciężki koń’ Bułyka 341

прывели ему доброго фреза (21)

stpol. *fryz, frez* ‘ciężki, duży koń z rasy pochodzącej z Fryzji’ SWO 236.

II. Szlachetne rozrywki, gry (w tym nazwy instrumentów muzycznych)**ар(ъ)фа** ‘harfa’ Bułyka 31

*И коли буде^т суд^оно готово, вложы ма в него и да^л ми мою ар^фѡ,
а другу ю лютню (23), Па^л Трыща^л каза^л прынести тое веселе,
которы^м са Самси^ж весели^л – трубы, дуды, лютни, ар^фы, ар^ганы,
шахи, ва^рцабы (113)*

pol. *harfa* (niem. *Harfe*) ‘instrument strunowy szarpany’ SWO;

лютня ‘lutnia’ Bułyka 192

*И коли буде^т суд^оно готово, вложы ма в него и да^л ми мою ар^фѡ,
а другу ю лютню (23), Позыч ми тое лю^тни: видимъ, и^ж велми пекне
играешъ, а мы хожалтые витези – аче^л хто з насъ троха на лю^тни
змееть (115)*

pol. *lutnia* (śrwniem. *lūte*, z wł. *liuto*) ‘strunowy szarpany instrument muzyczny pochodzenia arabskiego, w XV–XVII w. popularny w Europie’ SWO;

шахы, шахи ‘szachy, rodzaj gry’ Bułyka 361

*Та^к ти я говорю, рыцэру, што ништо са мнѡ не противи^т в шахы
играти (92); Король шоль в шате^р и зосталь оны пание в шахы
играю^{чи}, которые шахы были кры^шталовы, велми пекны (109)*

pol. *szachy* (od XV w.) ‘rodzaj gry’ (pierwotnie chyba ‘komplet figur do tej gry’), poch. z Persji (pers. *šah* ‘król, monarcha’). Do pol. przejęte z niem. *Schach* (*Schachspiel*) ‘szachy’ lub za pośrednictwem czeskim BorSEJP 590;

варцабы ‘rodzaj gry’ HSBM 2 11, Bułyka 57

Игра^л в шахы и ^о варцабы лепше^и на^д иныхъ, и всакое его доброту не было ро^они (14)

pol. *warcaby* od XV w. ‘rodzaj gry’, zapożyczenie z czesk. *vrhcaby* będącego półkalką z śrwniem. złożenia *wurfzabel* ‘gra w kości’ (*wurf-* ‘rzut’ przetłumaczone jako czesk. *vrh-* od *vrhat* ‘rzucać, ciskać’, *zabel* ‘tablica do gry’) BorSEJP 678.

III. Przedmioty użytkowe

фляша ‘rodzaj naczynia, butla’ Bułyka 338

И виде^ошы дѣвка вино ^о фляшы свѣ^тло, взя^ошы, напоила дѣла (10); *Съмите тую фляшу серебряную, по^лну пи^тя* (67); *С^омъ ^оказа^л фляшу, в которо^и было пиво* (68)

stpol. *flasza* (od XIV w.) ‘rodzaj naczynia na wino, butla’ *flaszka* zapożyczenie ze śrwniem. *flasche* (niem. *Flasche*) ‘butelka’ BorSEJP 150;

ольмаря, альмария, армария ‘szafa, skrzynia’ Bułyka 30

И отворыл одну о^лмарю, где стояли добрые пи^тя (11)

stpol. *almaria, armaria* ‘w starożytności i średniowieczu: schowek w murze, szafa, skrzynia lub szkatuła do przechowywania broni i innych cennych przedmiotów: ksiązek, dokumentów’ łac. *armarium* SWO;

паперъ ‘papier’ Bułyka 236

естъ с нимъ двѣ дѣвки сестры, але бы^хмо накры^ж свѣ^тъ про^шли, цудне^ишы^х бы^хмо не нашли. Але што молодъшая бѣла, якъ паперъ, а кра^сна, якъ рожа 109

pol. *papier* (od XVI w.) ‘materiał piśmienniczy’, zapożyczenie ze śrwniem. *paper/papyr* ‘papier’ BorSEJP 411;

крышталовы ‘kryształowy’ Bułyka 177

Шахи были крышталовы, велми пекны (109)

pol. *kryształowy* ‘wykonany z kryształu’. Por. *kryształ* ‘przezroczyste, ciężkie szkło używane do wyrobu kielichów, wazonów itp.; też: wyrób z tego szkła’ SJP (gr. *krýstallos*) SWO.

IV. Elementy stroju**саянь** ‘sajan’ Bułyka 294

Была на Трыщане златоглавова жупица и шата, а на Ижоте зеленого оксамиту саянь 68

pol. *sajan* ‘krótka suknia żołnierska u starożytnych, przewiązana w pasie’, również ‘płaszcz, strój odświętny’ SJP; ‘obcisły męski kaftan z kwadratowym wycięciem przy szyi, z rękawami bufiastymi, zwężającymi się od łokci, noszony w Europie do XVII w. głównie przez rycerstwo i dworzan’ (włosk. *saione* z łac. *sagum* ‘odzież żołnierska’) SWO;

жупица ‘kamizelka’ Bułyka 115

Была на Трыщане златоглавова жупица и шата 68

pol. *żupica* ‘rodzaj luźnego kaftana lub płaszcza; kitel, chałat’ SJP; *żupan* ‘staropolski ubiór męski noszony przez szlachtę, o kroju długiej sukni zapinanej na guziki, ze stójką i wąskimi rękawami’ (włosk. *giuppone*, *giubbone* z ar. *dżubba* ‘spodnia szata bawełniana’) SJP.

V. Pojęcia abstrakcyjne**фортуна** ‘szczęście, powodzenie’ Bułyka 339

- 1) ‘dobry los, szczęście, powodzenie’

И та^к шли два д^{ни}, и прыгнала его фортуна в Орленъдэю подь оди^т горо^д (24); Не ме^шкаль у дворе ни тыд^{на} – поеха^т фортуны иска^ти (55);

- 2) ‘bogactwo, majątek, mienie’

Я ма^м великую форту^ну на св^яте, и^ж ма^м нацудне^тшая пан^ьна м^илуе^ть 68

pol. *fortuna* ‘majątek, bogactwo, mienie; szczęście, powodzenie, szczęśliwy los’ od łac. *fortuna* ‘los, przypadek; także *Fortuna* ‘rzym. bogini ślepego przypadku’ SWO;

кунштъ ‘artyzm, mistrzostwo, doskonałość; sztuka, umiejętność’; ‘żart’
Буłyка 181

1) ‘artyzm, mistrzostwo, doskonałość’

Коли е^{cm} ту^m Женибра кролевая а Ижота, ѡкажэ^m па^h Трыцца^h ку^hштъ (111);

2) ‘żart, zabawa’

И коли ехали, была межы ними игра и куншты, якъ то межы рыцэры и молодыми люд-ми (54); *Господарине, бу^{db} то за кунштъ: если бы тебе миловали тые два рыцэры, которого з ни^x бы ты хотъла миловати – Паламидежа албо нѣго рыцэра* (30)

pol. *kunst* (od XV w.) ‘wysoki poziom umiejętności, zdolności, mistrzostwo, doskonałość; zawód, rzemiosło’, zapożyczenie ze śrwniem. *kunst* ‘wiedza, znajomość, mądrość; zręczność, sztuka’ BorSEJP 274;

парсуна ‘wygląd, oblicze, twarz’ Буłyка 242, HSBM 24 253

Прошу та, пне, со^uми гелмъ з головы, неха^u быхъ па^pсуну твою видела (33); *И они знали гелмы и ѡказали е^u па^pсуны* (89); *Ништо такъ не ѡмыляеть, якъ па^pсуна чоловеческа* (109)

pol. *persona* (łac. *persona*) ‘człowiek, osoba’; ironicznie ‘osoba mająca duże znaczenie, ogólnie ceniona, poważana’ SJP;

мистерне ‘w sposób kunsztowny, po mistrzowsku’ Буłyка 203

И дивилиса кролевы витези, якъ мисте^pне то^m латынени^h до крола кину^l 109

pol. *misternie* ‘w sposób kunsztowny, wymyślny; precyzyjnie, artystycznie; umiejętnie, chytrze’ SJP. Por. *mistrz* (od XV w.) ‘człowiek przewyższający innych umiejętnością czegoś, biegłością w czymś; nauczyciel’, zapożyczenie z łac. *magister* ‘przełożony, kierownik, mistrz; nauczyciel’ prawdopodobnie za pośrednictwem stcz. *mistr* ‘mistrz, znawca, uczony, nauczyciel’

(z redukcją pierwszej sylaby w często używanym tytule, analogicznie do *mość* < *miłość*) BorSEJP 330.

Zakończenie

Tekst zabytku jest interesującym świadectwem złożoności problematyki ortograficznej okresu otwierającego długi proces normalizacji pisowni starobiałoruskiej, podporządkowanej rygorom tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a jednocześnie poszukującej sposobów graficznego dokumentowania cech żywego języka. W zakresie zjawisk znajdujących uzasadnienie w białoruskiej fonetyce wyróżniają się procesy, których graficzna realizacja w postaci dużej liczby poświadczeń tekstowych dowodzi zaawansowanego stopnia ich rozwoju (np. dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich i [rʹ], niezgłoskotwórczy charakter [ɯ] po samogłosce na początku morfemu i wyrazu, proteza [v-] oraz takie, które wydają się być cechami słabiej osadzonymi w wymowie ze względu na niższą frekwencję zapisów w tekście (np. akanie). Zabytek stanowi również wartościowe źródło dokumentujące stan fleksji starobiałoruskiej z silnie zaznaczoną tendencją do przekształceń, które przybliżają poszczególne kategorie morfologiczne do współczesnego systemu (np. zaawansowane procesy adverbizacji form na *-uczy/-eczy*, *-wszy*, z których wykształciły się białoruskie imiesłowy przysłówkowe).

W zakresie słownictwa zwraca uwagę dążenie autora powieści do korzystania z nowych środków leksykalnych wynikających z potrzeb nominacyjnych, takich jak: nazwanie nowych realiów, zjawisk, przedmiotów (w przypadku analizowanego tekstu jest to cała sfera nominacji związanej z życiem, rzemiosłem wojennym i rozrywkami stanu rycerskiego), czy też potrzeb ekspresywnych znajdujących swój wyraz w wykorzystywaniu aforyzmów i frazeologizmów. Przedstawiony wyżej przegląd wybranych cech językowych zabytku pokazuje, iż zasługuje on na szczegółowe badania, tak w aspekcie gramatycznym, jak i słownikowym. Warstwa leksykalna utworu wydaje się być szczególnie interesująca ze względu

na duże nasycenie zapożyczeniami polskimi (krótko scharakteryzowana została jedynie grupa pożyczek przez medium polskie), obecne jest też słownictwo z redakcji południowosłowiańskiej, być może i z protografu włoskiego. Oprócz zasygnalizowanych już przez pierwszych badaczy zabytku „serbizmów” tekst kryje w sobie pewne zagadki leksykalne trudne do jednoznacznej interpretacji i wymagające dokładniejszych studiów etymologicznych, co być może ułatwiłoby lokalizację niezachowanej tzw. serbskiej redakcji.

SKRÓTY ŹRÓDEŁ

- BorSEJP – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Bułyka – А. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–37, Мінск 1982–2017.
- SJP – *Słownik języka polskiego* PWN, <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 2.09.2017].
- SWO – *Słownik wyrazów obcych* PWN, pod red. E. Sobol, Warszawa 1995.

INNE

- ar. – arabski
- czes. – czeski
- gr. – grecki
- łac. – łacinski
- psł. – prastłowiański
- s./ch. – serbski/chorwacki
- stcz. – staroczeski
- strus. – staroruski
- śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki

**Old Belarusian *Tristan* as the source to the history of lexis.
Selected issues of borrowings**

SUMMARY

In the article selected questions concerning vocabulary in Old Belarusian translation of the chivalric romance preserved in the 16th century manuscript of Raczynski Codex have been analyzed. Special attention has been focused on lexical borrowings. Loanwords from such languages as Latin, Italian, German, Czech through Polish medium have been discussed. The usage of such lexical devices was justified by the nominal needs connected with the description of life, warcraft, knights` pastime as well as general concepts (cf. *рыцэрзь, турнай, варцабы, ольмаря, жупица, куніць, шырмаўства*). Native lexical inventory was in short supply to nominate new realities, phenomena or objects.

Słowa kluczowe: romans rycerski, język starobiałoruski, zapożyczenia leksykalne.

Key words: chivalric romance, the Old Belarusian language, lexical borrowings.